

ընել: Սակայն ասանկ պարտականութիւններ մէջ անկարելի էր, — Ինչպէս տեսնել, բոլոր շրջակայ ազգերն ու նոյն իսկ Գրամսիւրանիոյ վերին կառավարութիւնն եւ տէրութեան աւագաժողովն այս անգամ մէջ տարօրինակ բան մը կը տեսնէր. եւեղականութիւն մը: Ուստի եւ շէր ուղեր ու շէր կրնար խելք հասցընել անոր, որ միայն Հայք ազատ ըլլան ասանկ ընդհանուր ծանրաբեռնութիւնէն զոր ամէնքը հասարակական կը կրեն պարտապէս անոր համար, որ վաճառական մարդիկ են ու անդէ տեղ եւ քաղաք քաղաք պտտեալու կը հարկադրին:

Եւ սակայն խնդիրն իրօք առ կախ միշտակի մէջ մնաց՝ գրեթէ քսան տարի: — Բայց փոխուեցաւ 1810ին, երբ տէրութեանն աւագաժողովն հասարակաց գործառնութեանց մասնաժողովը՝ երկու քաղաքաց զինուոր պահելու եւ նախամուրք տալու խնդիրը՝ նորէն քննութեան տակ առաւ: Ասոր մէջ՝ յուլիս 26ին, յառաջ բերուեցաւ ու կարգադրուեցաւ ի մէջ այլը՝ Գրամսիւրանիոյ ազատ թագաւորական քաղաքաց երեսփոխաններուն — մեղե արդէն ծանօթ — գրութիւնը: Մասնաժողովն ան նպատակարար մը առաւ Հայոց դէմ: «Գրամսիւրանիոյ մեծ իշխանութեանը մէջ, ըստ, չորս արտօնացեալ քաղաք կայ. Գլուժ, Վաշարհէյ, Կերլա ու Եղիսարեթուպոլիս: — Ժողովին կարծիքն ան է, որ երկու առաջինն՝ հին ասանկ ի վեր գործածած վարչութեան կերպս ասկից ետքն ալ մնայ: Իսկ երկու, վերին ասանկներն, այդքանաճնութիւն ընդունած առեւտրական քաղաքներուն՝ հասարակաց ծանրաբեռնութեանէն ազատ ըլլալը, վաղեմի աւագաժողովներուն արձանագրութեանցը համեմատ, կարգաց եւ վիճակաց ընելու որոշումէն կախում ունի:

«Այս բանին նկատմամբ, գաւառաց եւ ի մասնաւորի ներքին Պոնըք եւ Գիշ Գիւգիւլէօ գաւառներուն երեսփոխաններն այն կարծիքն ունին, թէ որովհետեւ երկու քաղաքներն 1791ին աւագաժողովին ԿԱ. յօդուածին հրամայածին հակառակ, իրենց համար պարտաւորիչ եղած առանձնաշորհութիւնը մինչեւ հիմակ ծանուցանել եւ հրատարակել չեն ուզած — ուստի եւ այն յօդուածին նպատակ իրենք փճացուցած, կործանած են — անոր համար այս քաղաքներուն ապահարկութիւնը (imunitas) չեն կրնար ճանչնալ եւ ընդունիլ: Մանաւոր թէ, այն ազատութեան դէմ ալ, զոր մինչեւ հիմակ վայելցնին՝ կը բողոքեն: Եւ կարեւոր կը համարին, որ այն գաւառներուն մէջ

ընտրող եւ անոր պարտականութիւնները վճարին առնուլ չուող քաղաքացիները՝ նորէն գաւառական վարչութեան տակ գրուին եւ անոնց մէջ ամփոփուին: Եղիսարեթուպոլիս՝ Գիւգիւլէօ գաւառին հետ միանայ. իսկ Կերլա՝ Ցոպոպոլիս գաւառին նախագուր (praetorium) համարուի:

Ասոր վրայ տարի մը ետքը (1811 սեպտ. 14) տէրութեան աւագաժողովն մէջ նորէն խօսք ըլլալով Կերլա ու Եղիսարեթուպոլիս քաղաքներուն՝ զինուորաց տեղ տալու եւ նախամուրք կրելու առկախեալ մնացած խնդրոյն վրայ՝ ժողովն ազգայնոց դէմ շատ աննպաստ վիճի մը առաւ: Սահմանեց որ թէ մէկ ու թէ մէկու քաղաքն իր պարտաւորութիւնը կատարէ: — Զինուորաց տեղ տալու նկատմամբ սահմանեց, որ վեց տարւան միւրջի մէջ զօրանոց կանգնեն իրենց քաղաքներուն մէջ. որպէս զի անոնց մէջ՝ այնչափ զինուոր պահեն, որպէս համեմատութիւնը կը բերէ: Եւ սակայն այս ժամանակահատիւնցին մէջ ալ, պէտք են զինուոր պահել եւ կամ իւրաքանչիւր քաղաք տէրութեան 15.000 ունեական ֆիորին վճարէ տարւէ տարի, զինուորաց պահպանութեանը համար — իսկ նկատմամբ Կրամսիւրանիոյն՝ որոշեց, որ թէ Կերլայի ու թէ Եղիսարեթուպոլիս քաղաքներն այնպազ զանկալ ի գործ դնեն:

Ահաւասիկ ժողովն հինգերորդ յօդուածին արձանագրութիւնը:

«Որովհետեւ կարգերն որոշեցին, որ յիշեալ երկու քաղաքները զինուոր պահելու համար զօրանոց չնեն, ու նախամուրք տալու տեղ փոխարինութիւն (cambiatura) ընեն. — խնդիր ելաւ, թէ՛ Արգոսը — մինչեւ որ զօրանոցները կանգնուին — այնտեղի քաղաքները պարտաւորուած են, զինուորներն իրենց տներն ընդունելու. եւ մինչեւ որ փոխարինութիւն ընեն, պարտական են իրենց յատուկ ձիերը նախամուրքի տալու. — Յաջորդ վճիռը տրուեցաւ:

«Ասոր նկատմամբ եղած խորհրդածութիւններէն ու կարծիքներէն ետքը, կարգերն այնպէս կը համարին, որ եթէ երկու քաղաքները զօրանոց չնեն՝ որոշ ժամանակի մը չեն կապեր — մինչեւ այն տոնն զինուոր պահելէն ազատ ըլլալով — կարգերուն՝ ստոյգ նկատմամբ բրած որոշումն ապարդիւն եւ առանց հետեւութեան պիտի ըլլայ: Անոր համար կ'որոշուի՝ որ թէ Հայաքաղաքի ու թէ Եղիսարեթուպոլիս իրենց քաղաքներն, իրենք զինուոր

պարտաւորեն, իրենց քաղաքներուն մէջ՝ զօրանոցները՝ վեց տարւած միւրոցին մէջ շինել լնինցնելու: Անանկ որ վեց տարին անցնելէն ետեւ, ըստ չափու համեմատութեան՝ այն քաղաքներու մէջ դրուելու զինուորները կարենան հոն տեղաւորուիլ: Իսկ եթէ այս ժամանակամիջոցին մէջ զօրանոցները չկանգնուին, վեց տարին անցնելէն ետեւ, պարտական ըլլան քաղաքացիները՝ հոն տեղաւորելու զինուորներն իրենց աներն ընդունելու: — Այս վեց տարուան միւրոցին մէջ ալ՝ յիշեալ ծանաթեւութենէն ազատ ըլլալ չկարենալով, երկու քաղաքները մէկտեղ, տարւեւ տարի 30.000 ռենսկան ֆիրդին վճարեն. եւ այս գումարը զինուորաց պիտոյքը լեցնելու պիտի գործածուի:

«Իսկ նախամուկ տպու Նկատմամբ, տէրութեան ժողովոյն առաքիկայ տարւան Մայիս 27ին տուած որոշմամբ համեմատ, երկու քաղաքացի հասարակութիւնը՝ փոխարինութիւնն առանց որ եւ է յապարման կարգադրելու պարտական է:

«Գրանսիլուանիոյ մէծ իշխանութեան եւ իրեն հետ միացած երկիրներուն եռազնեայ Վիճակաց ընդհանուր ժողովոյն արձանագրութեան: — Գլուժ, 1811 սեպտ. 18

Կը հրատարակէ
Միքայէլ Սաւա, յ. ճ.
Քարաուղարի տեղապահ:

Երբ Եղիսաբեթուպոլսեցիք, ինդրին տակէն ելելու համար, ամէն քար կը շարժէին ու ամէն միւրոց կը բանեցնէին, որ բանն երկցնեն ու ազգին աւելի ինչ փնտ ընեն, անդիէն Կերլացիք, ասոնց դիմեցին, որ տան իրենց կարծիքն այս ինդրոյն նկատմամբ, որովհետեւ իրենք ալ — ինչպէս պատմութեան ընթացքէն տեսանք — մի եւ նոյն վիճակի մէջ էին. ու արքունիքէն նոյն հրամանագիրն ընդունած էին:

Ուստի ընդհանուր ժողով գումարելով, այս նկիթիս նկատմամբ ըրած որոշմունքներն հաղորդեցին Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքապետութեան 1822 Ա.գոստ. 9ին:

Ահա իրենց ժողովոյն արձանագրութեան բովանդակութիւնը:

«Նկուր եւ մարգուտ անհատատի կու գոյ այս թէութիւնը: Եւ ասիւն բառ ու բառ ասոնք են արձանագրութեան բոլորքը: Aron hat esztendő alatt is pedig oron terebtől men tek nam teheven a ket városok együtt esztendökent 30-000 ar or harminer érer Rforintokat válto credulaban ééve áreassenek... եւ այլն:

«Մեծարգոյ քաղաքային խորհուրդ:

«Ջինուորաց ընտկութիւն տալու եւ նախամուկ կրելու նկատմամբ ծանօթ ինդրը՝ մեր երկու հասարակութեանցը վրայ հաւասարակէս կը ծանրանայ: Արքունական վարչութեան՝ Յունիս 24ին տուած հրամանն ընդունելով — զոր ինչպէս կը կարծենք, Չեր մեծարգոյ քաղաքային խորհուրդն ալ ընդունած պիտի ըլլայ — այսօրուան օրս, ընտրեալ հասարակութեան առջեւ դրինք, անոր վրայ խորհեցանք, եւ որոշեցինք որ, Չեր հասարակութեանը հաղորդենք — որովհետեւ՝ երկու ծանաթեւութիւնը, հաւատար է երկու հասարակութեանց համար ալ — թէ Նորին Վեհափառութեան տուած հրամանին վրայօր, ինչ կարծիքի մէջ է Չեր մեծարգոյ քաղաքային խորհուրդն ու քաղաքապետութիւնը, եւ թէ մեզի՝ ու մեր թողներուն պահպանութեանը (existencia) համար, ինչ ծամայ բռնելով եւ ինչ միջոցներ բանեցնելով կրնանք մենք մեզի օգնել:

«Մեր ընդհանուր խորհրդին մէջ յայտարարեցին որոշեցինք:

«Ա. Որ Վեհափառ աւստրիական Հապսպուրկեան տան իշխանագետաց եւ ի մանաւորի Յովսէփ Բ. կայսրմէն 1786ին, արքունական ազատ քաղաքաց կարգն ընդունուած ըլլալու նկատմամբ ստացած առանձնաշնորհութիւններէն ետ չկենանք:

«Բ. որ անգամ մըն ալ դիմենք, մեր խոնարհ ինդրուածքովն առ Վեհափառ կայսրն, եւ կրկենենք, որ 1791ին, տէրութեան առաջաժողովոյն առթիւն, երկու ծանաթեւութիւնները փոխարինելու նկատմամբ ըրած յայտարարութիւննիս կը կատարենք. միանգամ ընդ միշտ այն 2000 ոսկի գումարն իրեն. դրամագլուխ վճարելով:

«Գ. Որ այս գումարն՝ չէ թէ քաղաքացիներն — որոնց մեծ մասն ալ քաղաքացի է — հապա քաղաքային արկը վճարէ: Վերջապէս

«Դ. Թէ որովհետեւ երկու ծանաթեւութեանց ինդրոյն նկատմամբ ընելու յայտարարութիւննիս, պէտք է, որ մինչեւ Ա.գոստոսի վերջին օրը վեր խրկուի, անոր համար գրենք մեծապատիւ արքունական կառավարութեան, որ բարեհաճի մեզի հրաման տալու, որ այս բանին պատասխան տալը մինչեւ Նոյեմբերի ու դեկտեմբերի ամսներն — որ միւրոցին հասարակութեան անդամներն աւելի մեծ թուով ժողոված կ'ըլլանք — կարենանք աշացնել:

«Ասոնց նկատմամբ, իբրեւ գաղափար առաջարկած որոշմունքներս, պատշաճ համարեցանք մեծաբազմ քաղաքաբաշխութեանդ հաղորդել այնպիսի մտերմական աղաչանքով, որ մեծ քաղաքային խորհրդիդ, հասարակութեան հետ խորհելով, յիշեալ երկու ծանարարեւնութեանց խնդրոյն մէջ իր կարծիքն ու պատճառները թուէ մը յառաջ մեզի հաղորդելու բարեհաճին: Բնական է, որ այս բանին մէջ միացեալ զգուծեամբ գործելու ենք, ինչպէս որ մինչեւ հիմակ ըրինք:

«Այլուստ» ենք մտերմական սիրով մեծաբազմ քաղաքային խորհրդոյն

«Կերլա Հայաքաղաք 1822 Ա.գոստ. 13ին ըրած խորհրդին մէջ. Երաստանպարտ ծառաներ ու բարեկամներ

Խաչիկ Գարաշոնեան յ. ճ.

Ըմբիւնի Պէտքէօ յ. ճ.

գլխաւոր գաւառաւոր:

առաջին քարտուղար:

Սակայն երկու քաղաքներուն քաղաքացիներն ի սկզբանէ հետեւ անմիաբանութեան ու կարծեաց տարբերութեան մէջ էին: Ուստի ինչպէս շատ անգամ, անսնկ ալ հիմակ, չկրցան զիրար գտնել ու մէջընդմիջ որոշել, որ մէկ ընթացք բռնեն ու մէկ ճամբու վերայէն քայլելով՝ միակերպ շարժին ու գործեն: Թէպէտ արտաբառաւ, տարբերութեան տիպովոյն եւ կառավարութեան առջեւ այնպէս մը կը ցուցնէին որ մէկ տեղ կը գործեն, բայց ծածուկ իրարու դէմ կ'ընէին: Քիչ մը ետքն իրարմէ բոլորովին բաժնուեցան: Այն առաջարկութիւնները՝ զոր Կերլացիք ըրին, Եղիսաբեթուպոլսեցիք չընդունեցան, եւ ինչ որ Եղիսաբեթուպոլսեցիք կը փափաքէին, Կերլացիք չուզեցին: Ասոր վախճանն եղաւ անջատումը:

Ուստի Կերլացիք զատ, ու Եղիսաբեթուպոլսեցիք զատ շարունակեցին իրենց գործունէութիւնն այս խնդրին մէջ: — Առաջիններն իրենց վախճանին հասան: Բայց ոչ նոյնպէս Եղիսաբեթուպոլսեցիք: Ասոնք թէպէտ խնդրին տակէն ելելու համար, ամէն քար շարժելով՝ շարունակ աշխատեցան, բայց ի զուր:

Ինչպէս ետքէն պիտի՝ որ տեմեններ, խնդիրն անով լլնցաւ, որ պահանջուած զօրանոցը պարտուպատշաճ կերպով կանգնեցին լլնցուցին ու ասով տէրութեան հետ հաշտուեցան:

* * *

Երբ մէկ գիշեր Պէդիքէն գերդաստանը, Եղիսաբեթուպոլսեցիք հասարակութեան վրայ դիմելով, զինք պատասխանատուութեան կը կան-

չէր անոր համար, որ իբր թէ իւր սեպհական երկիրները կը նուաստացընէր ու կ'աւերէր, մէկալ դիէն՝ ոտք կոխեցին գեղացիներն, Եղիսաբեթուպոլսեցիք քաղաքաբաշխութեանը դէմ ու կառավարութեան առջեւը զայն ամիսատանեցին, թէ զերեք երկրակալութեան գեղերուն մէջ անսնկ բաժնեց, որ իրենց ապրուստին համար բաւական երկիր չունենալով՝ կը ստիպուին ուրիշ տեղեր երթալ: Թէ հոն մնայաններուն ձեռքէն արտագիր երկիրներն ու խոտի դաշտերն առաւ. թէ իրենց ձեռքն եղած անտառներուն վրայ ձեռք դրաւ. թէ ծառայութեան օրերն աւելցուց, սակերը բարձրացուց, եւ այլն եւ այլն:

Պատմութիւնը հրաման խրկեց, որ ամիսատանոյներուն գանգատները քննուին: — Խրկուած քննիչներուն առջեւը ներկայացան քաղաքաբաշխութեան կողմանէ Ղազար Չիգիւսեան, Նիկողայոս Զաքարեան, Գրիգոր Դանիէլեան եւ Թարութիւն Սէնդրըզդէրեան եւ եղած ամբաստանութեանց դէմ զհասարակութիւնը պաշտպանելով — ինչպէս պիտի՝ որ տեմեններ — գեղացուք ըսածներն անհիմն ցուցուցին:

Թէ տէրութիւնը, Պաշպալովի երկրակալութիւնն իրեն վերաբերեալ գեղերովը մէկտեղ, ինչ պայմաններով պարգեւած առած է հայ հասարակութեան՝ 1758ին տուչութեան կամ փոխանցութեան ատեն, գրի անցուած է: Ուստի ասոր նկատմամբ չկայ առընչին հաստատուն բան մը: Ան ստոյգ է, թէ գեղացի աւատականներուն մեծագոյն մասն ուրիշ տեղ գացած է. վասն զի Մարիամ Թերեզիայի առանձնաշնորհութեան թղթին զօրութեամբը Հայոց հասարակութեան իշխանութիւն տրուելով, որ գեղացիներն երկրակալութեան ուրիշ տեղերը կարենայ փոխադրել — այս բանն իրօք գործադրեց:

Այն աւատականներն որ փոխադրութեան ատեն Պաշպալով մնացան, բնակութեան նոր տեղեր ընդունեցան, թէպէտ այլուր: Ասոր պատճառն ան էր, որ հայ հասարակութիւնը բազմանալով եւ քաղքին աւելի մօտիկ տեղերուն հարկաւորութիւն ունենալով, արածութեան հետեւութեամբը, ներքին կառավարութեանը՝ քաղքին հետ միացուց, եւ անոնց փոխարէն՝ հոն բնակող գեղացիներուն աւելի դուրս՝ Պաշպալով գեղին մէջ՝ ներքին տեղեր առաւ՝ այն երկիրներէն, կամ թէ ըսենք, անոնց կառավարներէն՝ որոնց տեքերն ուրիշ գեղերը գրած փոխադրած էր:

Բայց կային անսակ աւատական բնակիչներ ալ, որոնք երեք որդի ունէին: Ասոնց տղաքը մինչեւ որ շափահաս եղան, իրենց հօրը հետ ներքին երկիրներուն մէջ կը նստէին: Երբ տեսանք՝ որ փոխադրութեան պատճառաւ զեռ պարագ ներքին տեղեր կան, երեք եղբայր երեք տեղ գացին բնակելու, նոյնասաննուան եղբայրներ թուրքոյ վերատեսչին թոյլտուութեամբ: Բայց արտաքին երկիրները մնացին մէկ: Հօրերուն վախճանելէն ետեւ արտաքին երկիրները բաժնուելով՝ երեք եղբայրք մէջ, արօրի կամ գործելու երկիրն — ինչպէս ինք իրմէն կ'ենթադրուի — քիչցաւ: Ասկէ զատ կային նաեւ անտառներէ կտրուած տեղեր (Rodeland), գեղացիք զատնք ալ առին գործածեցին: Արդ՝ հայ հասարակութիւնն եղածներն իմանալով — ինչպէս կ'ենեալ — այս սեռակ արօրադիր եւ խոտի երկիրներն եւ ուզեց:

Երբ ներքին տեղեաց վրայ բնակող աւատակներն բնիշխերուն առջեւ, քաղաքաբաշխութենէն արտաքին երկիրներ կը պահանջէին. հայ հասարակութիւնը պատասխանեց թէ՛ Անոր համար չփոխադրեց աւատականներն ուրիշ գեղերը, որ տան տեղւոյ կամ ներքին երկրին վերաբերեալ արտաքին տեղերն ալ գործածեն եւ երեք անուտէր՝ երեք զատ զատ երկիր ունենալ, հապա անոր համար, որ հասարակութիւնը ներքին տեղեաց (fundus) վերաբերեալ արտաքին տեղերուն հարկաւորութիւն ունէր, որ իրաւացի եւ խելքի մօտ պատճառ մըն է:

Քննիչներն առ որ լսեցին՝ իրենք իրենցմէ դատաստան ու վճիռ ապ չկարենալով, հարկաւոր տեսան խղիղին իշխանութեան առջեւ գնել: — Աւսկից յաջորդ հրահանգներն ընդունեցան:

«Պատուական Տեաքը»

«Պաշպալովի գեղացի հասարակութեան եւ հոնտեղի հայ քաղաքաբաշխութեան մէջ եղած անմիաբանութեան վրայք մեզի հաղորդուած տեղեկութիւններէն ըստ բաւականի կը տեսնենք թէ հայ հասարակութիւնն իր արտօնագրութեան եւ 1758ին ձրի ծառայութեան օրինաց զօրութեամբ՝ այն ամբաստանողներուն, որոնք յիշուած կալուածատէրութեան մէջ գրի անցուած են, իր երկրատէրութեան մէջ ուրիշ տեղեր առած են: Աւտի հարկ եւ գանձատուներուն հասկցնել, որ արտօնութեան հետեւութեամբ, օրովհետեւ պարագ մնացած բնակութեան տեղերէն զօրս հանուած բնակիչ-

ներն այն կալուածատէրութեան արտաքին տեղերը փոխադրելով՝ քաղաքաբաշխութիւնը զիրենք գոհ ըրած է իր ժամանակին. ալ ամբաստանեալ Հայերն երկրորդ անգամ երկիր տալու պարագան չեն, ու չենք ալ կրնար զիրենք առ այս ստիպել: Արիպ իրեն չէ թէ զիրութեան թիւն, այլ ճշմարտագոյն մեծ մնաս կը պատճառէ: Անոր համար ամբաստանողք — ինչպէս հայ հասարակութիւնն իր պատասխանին մէջ յայտնագոյն կ'ըսէ — կամ այն առանց հրամանի տացած տեղերուն համար շարժե՛ շարժե՛ օր մը ծառայութիւն ընեն, եւ ըրած ամբաստանութիւննին՝ ետ առնուն, եւ կամ, թէ՛ այս ընել չեն ուզեր, ազատաբար անկից ելլեն հեռանան:

«Բաց ասոր ամբաստանեալ հասարակութիւնը ետ կը պահանջէ անանկ երկիրներ, զորոնք գեղացիները՝ հետզհետէ անտառները կտրելով շինած տացած են: Ասոր մէջ անիրաւութիւն մը չենք տեսներ, վասն զի չնկատելով, թէ Հայերը վաթաստանողները ձրի ծառայութեան արտաքին երկիրներուն (apertinentia) նկատմամբ գոհ ըրած են, աւատականներուն ձեռքը մնացած է զեռ անտառներէ կտրուած շատ մը երկիր: Աս երկիրներուն գնահատութիւնն ըստ օրինի ըլլալէն ետեւ՝ կամ ամբաստանեալներուն տրուին եւ կամ անանկ ամբաստանողներուն՝ որոնք ամենեւին արտաքին երկիր չունին:»

Աս կարգադրութեան հետեւութեամբ, բնիշխերը զաշպալով անցան, եւ հոն ամբաստանողներն, ինչպէս նաեւ ամբաստանեալ հայ հասարակութիւնը, առջեւնին կանչելով՝ եղած հրամանն անոնց կարգացին ու մեկնեցին:

Գործակատարը՝ 1758ին, ձրի ծառայութեան օրինացը համեմատ, բնակիչներէն առնուած երկիրներուն նորէն կալուածատիրոյ ետ տրուելուն գործադրութիւնն սկսելէն յառաջ՝ փնտռեցին ու գտան այն բնակիչներուն ցանկն, որոնք անկէ գուրս ելած չըլլալով ունեցած երկիրնին պահած էին:

Ասոր համեմատ «Պաշպալովի աւատականներուն ցանկը» վերադրով — արձանագրութեան մէջ անցուած էին հին աւատականներուն թէ՛ անունները, թէ՛ իրենց երկիրներուն տարածութիւնն եւ թէ միանգամայն ան՝ որ քանի՛ քոռ ցորեն, քանի՛ կառք խոտ կը բերեն աւտնք տարուի տարի: Բայց ասոր թէ՛ աւատականք քանի՛ օր պարտաւորեալ է իւր խիրոյն, այսինքն քաղքին զառայութիւն ընելու — Գարեհալ՝

կը համեմատուի, այս անուանց ցանկին մէջ՝ երկիրներուն տարբերութիւնը, զոր ունէին գեւ-դաշից հին ժամանակ եւ ազգայնոց դէմ ամբաստանութիւն ըրած միջոցին (1790)՝ Որմէ յայտնապէս տեսնուեցաւ, թէ հիմակ աւելի երկիր ունէին ձեռուընին, քան յառաջագոյն:

Այսին անանկ աւատականներ այլ որոնք ցանկին մէջ անցուած էին, եւ սակայն արորա-դիր երկիրներ առ խոտի դաշտներ ունէին Ասորը՝ իրենց ունեցած երկրին մեծութեանը համեմատ, երկրատիրոջ՝ կանոնադրեալ եւ կամ անկանոն ծառայութիւն կը մատուցանէին: — Ինչպէս վերիններէ ոմանք, անանկ ալ սասնցմէ մէկ քանին ծառայութիւն ընելու տեղ՝ ասկէ կամ տուրք կը վճարէր: — Այսին անանկներ այլ, որոնք թէ սակ կը վճարէին ու թէ ծառայու-թիւն կ'ընէին:

Քաղաքաբաշխութեան երեսփոխանները քննիչներուն հասկնացոյցին, որ երկրատէրութեան վերաբերեալ ամէն արքունական ազատ երկիր-ներն — ու զանոնք ալ որոնք գուրս գաղթած աւատականներէն մնացած են — իր քաղաքա-ցոցը մէջ բաժնած է: — Թէ որ գեղացիներէն երկիրներ ալ առած են, զանոնք են չեն կրնար տալ, ինչու որ արձանագրութեան համեմատ՝ աւատականները շատ աւելի արօրադիր երկիր ունին այսօր՝ քան որչափ պէժք էին ունեալ ձրի ծառայութեան համեմատ: Մանաւորը ընդ հա-կառախը կը պահանջեն, որ, ինչ երկիր որ պատ-շաճէն աւելի ունին, իրենցմէ առնուի: Աս եր-կիրներուն գինն, եթէ անտառներէն կարուած առնուած են, ըստ գնահատութեան, ինչպէս որ իշխանութիւնն որոշէ, վճարելու պատրաստ են: Դմանապէս լուծգա կոչուած դաշտին վրայ եղած տեղերն ալ չեն կրնար թողուլ, որովհետեւ զատնք, քաղքին ընտկիչներուն չէ թէ բաշխած՝ այլ ծախած են: Ամէն մէկ սան տեր, ձողաչափ տեղը մը համար՝ ոսկի մը վճարած է: Բաց ասէլ, բարւոյններ ալ ըրած են անոնց մէջ, որովհետեւ հոնտեղ գտնուող ուռնեւոյ թու-փերը կարած, երկիրը պարարտացուցած ու թուրմարով եւ փոքարով ջուրը մէլէն հանած են: Բայց եթէ այս ամէնը չունենայ արժէք մը, հայ հասարակութիւնը՝ իրեն կալուածատէր իշխանութիւն ունի այս կամ այն տեղէն իրեն յատուկ գործածութեանը համար պահելու, եւ աւատականներուն ուրիշ ասոնց նման երկիր տալու: Ուստի՝ սիրով կու տայ հայ հասարա-կութիւնն ամէն մէկ աւատական գերդաստանի՝ ձրի ծառայութեան փոխարէն՝ խոտի պատշաճ

տեղ, ուր ամէն տարի կրնայ խոտ կտրել — մէյ մը ճուրք կուր չէլ Միք կուրած տեղը, գէպ ի շուտորփի ձորավայրը: մէյ մ'ալ գէպ ի վարի կողմերը՝ լա ճուրքարովա եղած տեղը, եւ զա-տոնք անմիջապէս ձեռուընին կը յանձնէ:

Ասպայն աւատականներն այս առաջարկու-թիւնը չընդունեցան. ու ըսին քննիչներուն թէ՝ «անեւեւին ուրիշ երկիր չեն ուզեր, հայապ միայն զանոնք, այն տեղ ու այն արահետներուն մէջ՝ զորոնք ասկէ յառաջ ունէին: Թեպետ հայ հասարակութիւնն, ըսին, իր յատուկ երկիր-ներուն՝ ուրիշ գեղերը գաղթած բնակիչնե-րուն վրայ ըստ կամի արամագրութիւն կրնայ ընել, բայց իրենցն՝ իրենց դարձուի: Իրենք ի վիճակի են այսօր ալ անոնց արահետներն ու սահմանները ցուրընելու: 1758ին կատարուած ձրի ծառայութիւնն (urbarium) իրենց նկատ-մամբ փնասակար կը համարեն. ինչու որ անոր մէջ իրենց ցանելու երկիրներն այնչափ չեն, որչափ անկէ յառաջ ունէին: Ասկից զատ՝ վերի կողմերն ունին աւելի արօրի եւ խոտի դաշտեր. կը պահանջեն, որ ասոնք՝ ձրի ծառայութեան մէջ անցած չըլլալով՝ իրենց մնան: Վերջապէս՝ տէրութիւնը իրենք ունեցած երկիրներուն մէջ անհանգիստ չընէ. վասն զի բազմացած են ու առանց ասոնց չեն կրնար ապրիլ»:

Աւատականը լուծգայի մէջ եղած տեղերը ալ ետ պահանջեցին, յաջորդ պատճառները բերելով. 1. լուծգայէն զատ՝ չկայ տեղ մը, զոր երկու անգամ կարենանք հնձել, 2. Ամէն մարդ գիտէ, թէ ջրերուն քովն եղած դաշտերն, ամէն տեղ աւելի լաւերն են սովորաբար: 3. Հայերն, ուրիշ ասոնց նման երկիր չեն կրնար տալ, որովհետեւ այն տեղէն զատ՝ կալուածա-տէրութեան մէջ ոչ դաշտ են ոչ խոտի տեղ կայ ասոնց նման: — Իսկ այն տեղը՝ զոր հայ հա-սարակութիւնն իրենց կ'ուզէ տալ, թէ կալուա-ծատէրութեան ծայրն է, ու թէ՛ ջրերն այն տեղուցն վրայ եկած ատուն, առանց մեծ փնասի ու առանց մեծ ծախքի չեն կրնար պահպանել:

Քննիչները՝ թէ՛ ամբաստանողներուն եւ թէ՛ ամբաստանեալներուն յառաջ բերած պատ-ճառներն աւելի լուսաւոր կրնայով հասկնալու համար, հարկաւոր համարեցան, ամբողջ եր-կիրները մէյ մը անջքէ անջք չմտնել:

Երկու օրուան քննութենէ ետեւ, գտան որ Պաշպարովի վարի կողմերն եղած դաշտա-վայրը, յիջեան առեալ, բոլորովին գէշ ու ջրային է: Իսկ ուր որ հիմակ ամբաստանողներն երկիրներ ունին, եւ անոնց կից եղածները՝ զո-

րոնք Հայերը կ'ուզեն տալ առանձնեան տեղ՝ ամենէն գէշերն են:

Ասոր համար պատշաճ համարեցան, որ երկիրներուն կէսն, այս գէշ տեղերէն, իսկ մէկայ կէտը Էդնիայի ճամբուն թով եղած երկիրներէն կտրուի ու արուի: Եթէ սառնք բաւական չըլլան, այն ատեն այնչափ յառաջ երթան որչափ որ փոխարինութիւնն ըստ արդարութեան տեղը բերուի, միտ զննելով զլիսաորաբար անոր, որ մէկ մասը ցորենի, մէկլալ մորաքորենի կարենայ գործածուի:

Գալով Պաշպարովն վերին դաշտավայրին — որ Հունտորֆի եւ Տին Սելուի վարի կողմն է — ասիկայ աւելի լաւ եւ մեծ է քան թէ վարինը: Գեղացիներն այս տեղերը լաւ երկիրներ ունին: Ասկէ զատ լերան անդիի զին Հունտորֆի կողմն՝ Ցուրը տեղակէ հէյ միջ կուշուած տեղը շատ մը՝ անտառներէ կտրած արօտատեղիներ կան: — Այս տեղերով աւատակներն ըստ բաւականի գոհ կրնան ըլլալ մանաւանդ եթէ անտառներէ կտրած երկիրներն իրենցմէ չառնուին: —

Ըստ այսմ՝ յայտնի ըլլալով որ գեղացիք — չհաշուելով անտառներէ շահած արօտատեղիները — այսօր ալ շատ աւելի երկիր ունին քան 1758ին: Եթէ վարի կողմերը մէկ երկու տեղ արուի իրենց եւ հիմակ ունեցած երկիրներուն մէջ այնչափ ապահովցուին, որ անոնք իրենցմէ չառնուին ուստի եւ ազատակէ կարենան զանոնք գործածել ու պարարտացնել (զոր մինչեւ հիմակ ընելու չհամարարածակեցան, փորձառութիւնը ցուցնելով թէ այսօր մէկուն վաղը մէկալին երկիրը կ'առնուէր) այն ատեն անոնցմէ կրնան ապրիլ եւ չեն կրնար պատճառ ունենալ այս մասին գանգատ ընելու:

Գեղացիները յառաջագոյն չէ թէ միայն լուսնգայի այլ նաեւ ուրիշ տեղեր ունենին լաւ խոտի դաշտեր, զորոնք հասարակութիւնն, առած բաժնած ու ծախած է: — Ցարակոյս չկայ, որ քաղաքն իբրեւ երկրատար ազատութիւն ունէր այս բանն ընելու: Բնաթի քննիչները պատշաճ համարեցան, որ գեղացիներուն խոտի դաշտավայր մը արուի, այնպիսի տեղ մը, զոր ամեն տարի գոնէ անգամ մը կարենան հնձել: Հասարակութիւնն, ինչպէս ըսինք, այս բանին հաւանեցաւ ու առաջարկեց Ցուրը հուշէ հէյ միջ անուն խոտի դաշտավայրը: Գործակատարներն այս երկիրը քննելով լաւ տեղ մը համարեցան: Ասոր մէկ ձորագաշար մինչեւ Հուն-

տորֆի սահմանները կ'երկրենայ. ու անտառներով շրջապատած է: Աս տեղն եթէ երկու կողմանէ թմբերով շրջապատուի, դիւրաւ կրնան խոտի լաւ դաշտեր վատարկիլ: Ասիկայ վերը նշանակուած երկիրն տեղ՝ փոխարինութիւն կրնայ ըլլալ:

Թէպէտ հայ հասարակութիւնը ցուցուց վարի բաժնին մէջ տեղ մը իբրեւ խոտի դաշտ, որ Ցուրագաձի վր կոչուի: Բայց այս տեղն երբեք մէկու մը չէր, արօտատեղի է. արջառն արածելու ալ կ'աւարմար է, եւս առաւել, որ մէկն անկէ խոտ կարենայ հնձել: Ըստ այսմ գործակատարներն այս երկիրն իբրեւ անգործածելի մաս առին: —

Գեղացուց ուրիշ մէկ ամբաստանութիւնն ան էր, որ Եղնաթիւթուպոլսոյ հասարակութիւնը բունց գրաւեց իրենց անտառները:

Այս ամբաստանութեան դէմ կը խօսին ձրի ծառայութեան օրէնքներն ու օտար գեղացիներուն վկայութիւնները: — Պաշպարովն շրջակայքը հասարակաց անտառներ կան երբ: Բայց որովհետեւ յայտնի է թէ, երբ որ անտառը գեղիւն էր, հազու թէ հոն վառելու փայտ կրնար գտնուիլ: Իսկ երբ հայ հասարակութիւնն, իբրեւ երկրատէր՝ իր ձեռացը տակն առաւ, անոնցմէ լաւ անտառներ չենց:

Քննիչներուն կարծիքն ան էր, որ եթէ անտառները գեղացուց հոգատարութեանն ու ազատ գործածութեանը տակ մնան, կրնայ պատահիլ որ քիչ ատենի մէջ բոլորովին փճանան: Այն անտառներն, ինչպէս մինչեւ հիմակ էր՝ անակն ալ ասիկց ետքն երկրատիրոջ իշխանութեան եւ հովանաւորութեանը տակ մնալու են: Ասկայն այնպիսի կերպով, որ կալուածատէրն անոնցմէ ամեն ծախի համար որոշեալ օր մը, այնչափ փայտ տայ, որչափով մէկ վառարան մը կարենայ տալով: Լրուման չըլլայ, որ գեղացիք առանց երկրատիրոջ առ այս կարգադրած մարդուն հրամանին ու գիտութեանը, եւ որոշեալ օրերէն զատ, այն անտառն երթան եւ հոն փայտ ջարդեն:

Հինգերորդ ամբաստանութիւն: Հայերն եւ ոչ ստրկով թոյլ կու տան, որ գեղացիներն իրենց ոչխարները Պաշպարովն սահմանները կարենան ազատապէս արածել:

Ինչպէս մէկալ ամբաստանութիւններն, անանկ ալ այս՝ հաղորդուեցաւ հայ հասարակութեան երեսփոխաններուն: Անոնք ան պատասխան տուին. թէ ամբաստանողներուն ըսածն ստաց է: Քաղաքաբաշխութիւնը չի թողուր, որ

գեղացիք իրենց ոչխարներն այստեղի գաշտե-
րուն վրայ արած են: Բայց այս բանն չէ թէ
իրենց փեսա ընելու, Տապա գուարներուն շատու-
թեանը համար ըրած են: Եթէ այն տեղերը
հրաման ըլլար ոչխար արածելու, այն ատեն,
իրենք, երկուստեղները կ'արածէին իրենց ոչխար-
ները: Սակայն ասոր հետեւութիւնն ան կ'ըլլար,
որ ոչխարները շատաւով՝ գուարներուն արա-
ծուելու տեղ չէր մնար:

Հայ հասարակութեան աս պատասխանին
վրայ, քննիչներն արտապահները աչքէ անցու-
ցին ու տեսնելով անոնց չափաւորեալ տարա-
ծութիւնն ու գուարներուն բազմութիւնը, պատ-
շաճ համարեցան, որ ուրիշ քաղաքներու հա-
մեմատ, անոնց վրայ ոչ Հայ հասարակութիւնն
եւ ոչ գեղացիներն ոչխար արածեն, որպէս զի
թէ Հայք ու թէ գեղացիք իրենց գուարներուն
համար յարմարագոյն ու ընդարձակագոյն արա-
տասաններ ունենան:

Ձեցերորդ ամբաստանութիւն. Հայք թէ
ծառայութեան օրերը շատցուցին, ու թէ սակը
բարձրացուցին. եւ մէկ տան տեղւոյ վրայ բնա-
կող երկու եղբայրներն ալ ծառայութիւն ընե-
լու ստիպեցին:

Եղիսաբեթու պաշտոն հասարակութիւնը չու-
րացաւ այս բանն. եւ ցուցուց, որ իրենց երկիր-
ներուն համար աւելի ծառայութիւն ընող աւա-
տականներն էին. 1. Ստեփան Լեօրինց, Միհայիլ
եւ Բազիլ, մէկ տեղւոյ համար, ութը օր. —
2. Սիւշ Եւսեմ եւ Միհայիլ տեղւոյ մը համար՝
տասը օր. — 3. Միքայիլ եւ Ստեփան Շանքու
մէկ ժառանգութեան համար՝ ութը օր կը ծա-
ռայեն: — 4 Թեոփորոս Շանքու երկրի մը համար
կը ծառայէ չորս օր. իսկ Վասիլիս՝ կու տայ
20 ֆիորին եւ քաղբին կը կտրէ, երեք ձողա-
չափ փայտ:

Քննիչներն այնպէս գտան, թէ ձրի ծա-
ռայութեան օրինաց համեմատ, շարժել շարժել,
4 օր ծառայութիւն ընելու պարտական եղող-
ներուն մատուցած աւելի ծառայութիւնը, Հայ
հասարակութիւնը փոխարինէ, եւ կամ օրական
ծառայութիւնը՝ իրական ստըի վրայ առնելով
ղանկիւյ ետ դարձնէ:

Ճշմարիտ է, թէ Հայ հասարակութիւնն
աւատականներուն սակն աւելցուցած է: Զրի
ծառայութեան օրինաց համեմատ 6 ռեւական
ֆիորին օսակն աւելի վճարեցին. 1. Թեոփորոս
Գերդըրուր թէպէտ անկէ յառաջ երկու օր
ծառայութիւն կ'ընէր —, 1787ին հինգ ռեւ.
ֆիոր. վճարեց: Աս գումարը՝ 1788ին եւ

1789ին 10 ռեւ. ֆիորին բարձրացաւ, 1790ին՝
15ի: Աս տարի ալ, այնպիսի է: — 2. Անդր.
Լեօրինց մինչեւ՝ 1787ը. 6 ռեւ. ֆիորին կը
վճարէր. այն ատեն բարձրացաւ 8 ֆիորին,
1789ին՝ 10ի — 1790ին՝ 15ի. — 3. Յովհ.
Լեօրինց, ամեն տարի 9 ֆիորին կը վճարէ եւ
15 օր օրմագրութիւն կ'ընէ: — 4. Դանիէլ
Գատար, կու տար մինչեւ 1787ը՝ 6 ֆիորին,
անկից ետքը՝ 1787, 1788 եւ 1789ին՝
8 ֆիորին. 1790ին՝ 15 — 1791ին ալ այնչափ
կը պահանջեն:

Թէպէտ որոշուած սակերէն վեր եղած
վճարները Հայերը դարձնելու էին, բայց այս
բանն իրենց թողուեցաւ, որովհետեւ Հայ հա-
սարակութիւնն ըսաւ թէ վեց ֆիորին սակ
վճարուած ատեն, Պաշպարովի երկիրներն այն-
պէս չէին, ինչպէս հիմակ. եւ տեղերն այնչափ
եկամուտ չէին բերեր ինչպէս հիմակ: Հիմակ
աւելի գիւրին է Պաշպարովի մէջ 15 ֆիորին
վաստիկի՝ քան այն միջոցին՝ 6 ֆիորին, —

Ընթերցողն այս քննութենէն դիւրաւ
կրնայ տեսնել. նախ, թէ ինչ էր գեղացի աւա-
տականներուն գանգատին պատճառը, երկրորդ՝
թէ որչափ ստոյգ էին անոնց ամբաստանու-
թիւններն. ու երրորդ՝ թէ ինչ էր քննիչներուն
կարծիքն այս բաներուն նկատմամբ:

Թէպէտ տեսնէր մէկ կողմանէ, որ գեղա-
ցուց մէկ երկու գանգատներն անհիմն էին,
իրենց պահանջմունքն՝ անիրաւ. վասն զի հետ-
զհետէ իրենց տեղեր գրաւած էին անտառ-
ներէն. եւ անոնցմէ արօրագիր երկիրներ ու
խոտի դաշտեր շինած էին: Բայց մէկալ կողմանէ
չենք կրնար ուրանալ նաեւ թէ ազգայինք,
բոլորովին ըստ խղճի ու ըստ արդարութեան
չէին վարուելու աւատականաց հետ, երբ —
ինչպէս ամբաստանութեան մէկ (վեցերորդ)
կէտէն տեսնուեցաւ — թէ ծառայութեան
օրերն աւելցուցին եւ թէ միանգամայն վճարե-
ները բարձրացուցին: Իրենք այսպէս ըլլալով
ալ չենք կրնար ուրանալ, որ Հայք զՊաշպար-
ովի քաղբի բարձրացնելով, վաճառականու-
թիւնն ու հաղորդակցութիւնն ընդարձակելով,
տարեկան ու շարժական տոնաւաճառներ
մտցնելով, արուեստներ բանեցնելով, վաճա-
ռանոցներ կանգնելով — քաղբին եւ իր
չըրճականներուն ուրիշ դիրք ու աշխոյժ սուած
եւ ստակ վաստակելու գիւրացուցած էին: —

(Հարսանիքն)

ՅՈՒՐ. ԱՆՆՅՈՒ

